

Valdimantas MARKEVIČIUS

Vilniaus pedagoginis universitetas

K. SIRVYDO „PUNKTŲ SAKYMŲ“ I DALIES TARMINĖS YPATYBĖS IR JŲ SANTYKIS SU DABARTINĖMIS RYTŲ AUKŠTAIČIŲ TARMĖMIS

Straipsnyje nagrinėjama K. Sirvydo „Punktų sakymų“ pirmosios dalies kalba, nes šioje dalyje geriausiai išlaikytos autoriaus gimtosios tarmės ypatybės. Antroji dalis daug daugiau redaguota Jono Jaknavičiaus ir, Z. Zinkevičiaus nuomone, galbūt kito (kitų?) Sirvydo kalbos taisytojo (Z i n k e v i č i u s 1988, 257–258). Todėl pastarojoje dalyje net 10 kartų sumažėjo žadininkavimo atvejų, junginiai *le* ir *lei* (*ley*) pakeisti *la*, *lay*, yra ir kitų pakeitimų. Matyt, dėl šios priežasties vokiečių kalbininkas R. Garbė 1884 m. išleido tik pirmąją „Punktų sakymų“ dalį ir nagrinėjo jos kalbą (G a r b e 1884).

Seniausi rytų aukštaičių žadininkavimo ir žalininkavimo atvejai užfiksuoti K. Sirvydo raštuose. Nors „Punktuose sakymų“ vietoj dabartinės bendrinės kalbos *o* paprastai ir rašoma *o*, bet yra nemaža atvejų, kur rašoma *a*. Z. Z i n k e v i č i a u s (1988, 259–260), J. P a l i o n i o (1979, 35) ir kt. senųjų raštų tyrinėtojų nuomone, čia prasikiša autoriaus gimtosios tarmės žadininkavimas. Raidės *o* rašymas buvo suredaguotas, bet vis dėlto yra likę nemaža ir žadininkavimo bei žalininkavimo atvejų. Daug tokių atvejų surinkta minėtame Richardo Garbės „Punktų sakymų“ pirmosios dalies leidime. Čia yra ir žadininkavimo, ir žalininkavimo. Pavyzdžiui, žadininkavimas: *žinądamas* 568₁, *ara* 40₂₅, *aran* 16₈, *makšta* 116₈, *nalis* 106₂₁, *gamuri* 124₃₁, *βako* 111₁₆, *praβakusiemus* 28₄, *płanu* 27₂₆, *kaioms* 40₂₇ ir kt.¹ Žalininkavimas: *takiuos* 110₁₂, *takiuo* 55₈, *kakiuo* 106₂₀, *batagais* 140₃₅, *zerkašu* 32₁₉, *iβmanama* 153₂₃ ir kt. Žinoma, R. Garbė išrinko ne visus pavyzdžius. Kad ir nedaug paskaičius „Punktus sakymų“, galima rasti daug daugiau atvejų: *raiuy* 16₁₃, *ada* 23₂₉, *Adamo* 7₅, *badate* 10₅, *łapiniuotus* 23₂₆, *nuowaku* 24₄, *mariafna* 27₆, *kuriafna* 29₂₆, *wisokiamus downamus* 31₂₄, *vmžinan vgnin* 32₄, *ragatiny* 10₂₃ ir kt.

Šiuo metu populiari nuomonė, kad K. Sirvydo gimtinė yra apie Dabužius arba Grižionėlius, kur buvo jo giminės dvarai. Dabar tai anykštėnų tarmės teritorija, bet rotininkas Sirvydas veikiausiai nebuvo. R. Garbė „Punktuose sakymų“ rado tik vieną rotininkavimo atvejį – *sowo* 112₂₆. Tačiau tai, matyt, korektūros klaida – kaip *koławijas* 368₆, *priwodziot* 89₂ ir pan. Jeigu Sirvydas būtų rotininkavęs, tokių atvejų tekste būtų daugiau, kaip daug yra likę žadininkavimo ir žalininkavimo pavyzdžių.

¹ Puslapiai ir eilutės nurodyti pagal R. Garbės 1884 m. leidimą.

Abu kaimai yra anykštėnų, širvintiškių ir pietų panevėžiškių paribyje: Dabužiai visai netoli Kavarsko, o Griežionėliai – tarp Andrioniškio ir Troškūnų. Iš šių trijų tarmių pati artimiausia K. Sirvydo raštų kalbai, be jokios abejonės, yra širvintiškių tarmė. Čia, kaip ir Sirvydo raštuose, nerotininkuojama, žalininkuojama, apie Kavarską nėra ryškesnio trumpųjų žodžio galo balsių suplakimo („Punktuose sakymų“ tokio suplakimo visai nėra – trumpieji *a, e, i, u* visada sveiki).

Priežastys gali būti dvi. Pirma, K. Sirvydo laikais pietinė rytų aukštaičių tarmės dalis dar buvo menkai diferencijuota, nebuvo rotininkavimo, ryškesnės trumpųjų žodžio galo balsių redukcijos. Antra (mažiau tikėtina) priežastis – galimas anykštėnų tarmės poslinkis į vakarus, t. y. Sirvydo laikais Dabužiai, Griežionėliai dar priklausė širvintiškių tarmei, vėliau ten pradėta rotininkuoti.

Nuo dabartinių širvintiškių K. Sirvydo raštų fonetika skiriasi dviem esminiais požymiais:

1. Minėtu žadininkavimu. Dabar širvintiškiai nežadininkuoja, bet 1669 m. Ukmergės kaptūro teisme duotos lietuviškos priesaikos neabejotinai rodo buvusį žadininkavimą: *Panui, panas, Tamaszius, asztonaliku, ia* ‘jo’, *ta* ‘to’ (Jablonskis 1937, 147–148; Zinkevičius 1988, 275). Ukmergės šnekta yra pereinamoji tarp širvintiškių ir pietų panevėžiškių.

2. Nekirčiuotų *uo, ie* išlaikymu: *βuoṭelū 28₇, uolinis, uolingas 228a, rubuoṭe izdabintuoṭe 28₁₁, periuosia 9₁₄, luofibe 18₁₁, uoday 130₁₂, ieβkot 25₁₃, Kiekwienas 8₃₀, atfiliepimas 9₂₉, tiefos 11₂₁, dienoy 13₂₁, diewiftes 14₁₁, neprietelaus 11₁₆, Wieβpatiefp 22₁* ir kt. Yra didelė tikimybė, kad XVII a. širvintiškiai ir anykštėnai nekirčiuotų *uo, ie* dar nebuvo suvienbalsinę. Tiesa, dvibalsis *ie* „Punktuose sakymų“ neretai rašomas ir vietoj *e* arba *é*, bet, kaip pastebi R. Garbė, paprastai tai būna po priebalsių *k, g, š, ž*: *kielas 55₃₄, kiekie 132₅, kiertu 155₂₆, pakiety 127₃, gietažis 12₂₇, šiešielis 54₂₉, žieme 127^b* ir kt. Kitais atvejais vietoj *e* rašoma *e* arba *ia*, o *ie* pasitaiko tik retkarčiais: *giwiena 127₅, smierties 153₂₂, karieywis 107₂₂* ir kt. Dvibalsis *ie* vietoj nekirčiuoto *ie* rašomas labai nuosekliai (Garbe 1884, XIII).

Kadangi K. Sirvydo „Punktų sakymų“ I dalyje neskiriami trumpieji *i, u* ir ilgieji *y, ū*, neįmanoma pasakyti, kokio ilgumo jie tada buvo, t. y. ar širvintiškiai skyrėsi nuo uteniškių.

Derėtų pasakyti dar vieną kitą pastabą apie dabartinį rytų aukštaičių žadininkavimą. Iš A. Salio raštų galima padaryti išvadą, kad dar visai neseniai buvo galima išvesti panininkų (dabartinių žadininkų) ištisinio ploto ribą. Tada žadininkavo rytinė puntininkų dalis Užpalių, Jūžintų, Svėdasų, Šimonių, Dusetų, Žemaitkiemio, Balninkų ir Labanoro apylinkėse (Salys 1992, 121). Dabar manoma, kad uteniškių tarmėje žadininkų nebėra. Tačiau jų laidoti čia dar nereikėtų. Uteniškių tarmės įrašuose ir dabar rasta žadininkavimo (dažniausiai nenuoseklus) atvejų. Labai aiškus, be *o* atspalvio žadi-

ninkavimas užfiksuotas Užpalių parapijos Gailiešionių kaime (pasakotoja gimusi 1914 m.; tekstas įrašytas 1999 m.): *paklá·k*, *paklá·tu*. (siekinys), *lá·va.n*, *trá·bas*. Kiti pavyzdžiai užrašyti Kirdeikių parapijos Trainiščio km. (pasakotoja gimusi 1925 m.; tekstas įrašytas 2000 m.): *meřgã·tæ.s*, *rã·zu.*, *šá·nuosnα*, *žiná·jæ.m*². Žadininkavimas užfiksuotas Mikniūnų kaime, pačiuose Duokiškio parapijos pietuose (pasakotoja gimusi 1921 m.; tekstas įrašytas 1999 m.). Tai yra žadininkuojančios Svėdasų salos tęsinys.

Labai įdomus B. Stundžios (2002) pastebėjimas, kad apie Tauragnus žadininkavimo nebėra, bet jis išlikęs keliuose sustabarėjusiuose žodžių junginiuose, pvz.: *tá·væ mú·su*. (maldos pradžia) ir *pã·næ diëvæ*.

Žadininkuojama A. Strazdo eilėraščiuose³ (Strazdas 1952, faksimilės tarp 28–29 ir 40–41 psl.). Pvz.:

Židi padabney unt raži;
Nieturiu unt sawis Pana;
Nars niesiei ani piawni
Ani sunkiey pracawai,
Wienak walgit wisur gawni,
Kur tik sparnielu užmai.

(Giegužiele)

Numirie Palszis nuiaja,
Kurs pa Bažniczias lakiaia.
Dok Diewie pakaiu,
Sziaki, taki raiu,
Tam Palsziuy...

(Pagrabas Palszia)

A. Strazdas gyveno ir kunigavo Kamajuose, todėl kartais manoma, kad jo eilėraščiai rodo Kamajų šnektos žadininkavimą. Taip vargu ar galėtų būti, nes A. Strazdas į Kamajus atsikėlė gerokai pagyvenęs. Iš poeto atsakymo Obelių dekanui J. Stanevičiui 1825 m. aiškėja, kad tada A. Strazdui buvo 68 metai, o namelį Kamajuose jis teigė nusipirkęs ir iš Pievėnų girios ten persikraustęs maždaug prieš ketverius metus. Vadinasi, Kamajuose jis pradėjo gyventi turėdamas 64 metus (Strazdas 1952, 140–141). Kaip rodo daugybė

² Kirdeikių parapijos tarminė priklausomybė problemiškesnė: Z. Zinkevičius ją skiria uteniškių tarmei (Zinkevičius 1966, 524), LKA II duomenimis, apie Kirdeikius nekirčiuotame skiemenyje irgi tariama *e* (žemėl. Nr. 64, 381 punktas). Turimuose įrašuose (trys kasetės po 90 minučių) rastas tik vienas žodis su *ie* nekirčiuotame skiemenyje – *šæ.ná.unα* ‘šienauja’. Dvibalsis *ie* ištartas pagal uteniškių tarmės dėsni.

³ Žadininkavimo nėra pirmajame A. Strazdo giesmių leidinyje (Strazdas 1884), nes jį suredavo J. Miglovara. Žadininkavimas atsiranda 1902 m. leidime, paskesniuose leidimuose vėl išnyksta.

tarminių įrašų, tokio amžiaus žmogus, persikėlęs į kitą vietą, tarmės jau nebekeičia. Kadangi A. Strazdo tėviškė Astravas yra tarp Kriaunų ir Dusetų, tai čia veikiausiai atsispindi buvęs Kriaunų arba Dusetų apylinkių žadininkavimas. Reikia manyti, kad Kamajuose tada irgi buvo žadininkuojama, bet A. Strazdas žadininkuoti išmoko kitur.

Dabar Kamajų parapijoje iš tikrųjų yra žadininkų, bet tik pietinėje dalyje (Kalviuose; pasakotoja gimusi 1911 m.; tekstas įrašytas 1999 m.), taip pat ir Skapiškio parapijos pietinėje dalyje (Kandrėnėliuose; pasakotoja gimusi 1921 m.; tekstas įrašytas 1995 m.), bet šios šnektos priklauso anykštėnų tarmei ir yra žadininkuojančios Svėdasų salos tęsinys (kaip ir minėta uteniškių tarmės Mikniūnų šnekta). Beje, šių kaimų žadininkavimas grynesnis negu pačiuose Svėdasuose, kur tariama *ná·ri* ir *ná·ri* (Markėvičienė 2001, 11–12).

Įdomu, kad kai kuriose žadininkuojančiose šnektose išlaikytas senasis ilgasis **ā*, bet neišlaikytas senasis ilgasis **ē*. Sakoma *stá·vi*, *ná·ri*, bet *bé·gα*, *té·vas*, o ne *bá·gα*, *tá·vas*.

Anykštėnų tarmėje tebėra išlikusios abi žadininkuojančios salos: Svėdasų ir Balninkų-Lyduokių (iš dalies Žemaitkiemio). Vilniškių tarmėje dialektologams gerai žinoma žadininkuojanti Adutiškio-Mielagėnų-Gilūtų sala, bet 1993–2003 m. įrašytuose vilniškių tarmės tekstuose dar rasta nemaža žadininkavimo atvejų ir už šios salos ribų: Daugėlišio parapijoje (Makniškėje – itin gryna žadininkė, gimusi 1923 m.), Liekiuose, Upyje), Ceikinių parapijoje (Dainiuose, Savuliuose), Vidiškių parapijoje (Kalviasalyje, Antakmenėje), Kaltanėnuose, Reškutėnų parapijoje (Vaičiukiškėje, Pašaminėje – abiejuose kaimuose žadininkavimas irgi labai grynas), Dūkšto parapijoje (Kaniūkuose) ir kitur. Kaip matome, dabar senasis kirčiuotas **ā* išlikęs tik šiaurinėse vilniškių šnektose. Nebežadininkuojama pietinėse šios tarmės šnektose – Švenčionių, Švenčionėlių, Strūnaičio parapijose. Aiškesnį *o* linkstama tarti apie Tverečių, Vosiūnus, Paringį, nors Tverečiaus parapijoje rasta ir žadininkavimo atvejų. Vilniškių ir anykštėnų tarmėse žadininkuojančių žmonių rasti dar nesunku, o uteniškių tarmėje jų belikę vienas kitas.

Sugretinus faktus, galima suprasti, kodėl uteniškiai ir vilniškiai kirčiuotus *a*, *e* pailgino iki pusilgių (*tǎ·pα*, *lá·šα*), o širvintiškiai ir panevėžiškiai iki ilgųjų (*tǎ·pα*, *lá·šα*). Uteniškiai ir vilniškiai labai ilgai išlaikė žadininkavimą – kai kurie net iki šių dienų. Balsių *a* ir *e* pailginimas iki ilgųjų grėstų *ā*, *ē* ir *a*, *e* defonologizacija, t. y. žodis *rodo* sutaptų su *rado* (abu būtų **ra·da*), o *mėto* su *meto* (**mǎ·ta*). Širvintiškiai ir panevėžiškiai žadininkavimą prarado anksčiau: šiose tarmėse visai nebėra žadininkų, kirčiuoti *o* ir *é* yra uždari, o balsis *o* – labializuotas. Taigi šie balsiai nuėjo ilgesnį raidos kelią. Todėl šiose šnektose minėtų balsių porų defonologizacija negrėsė, plg. *ró·da* ir *rǎ·da*, *mé·ta* ir *mǎ·ta*.

DIALECTAL PECULIARITIES OF 'PUNKTAI SAKYMU' BY KONSTANTINAS SIRVYDAS IN RELATION WITH THE CONTEMPORARY EAST AUKŠTAITISH DIALECT

Summary

Despite the fact that the original language of 'Punktai sakymų' (Polish 'Pvnyky Kazań'; sermons) by Konstantinas Sirvydas has been edited, the žadininkai and žalininkai features typical of the author's native dialect can often be noticed. The language typical of Dabužiai and Griežionėliai settlements supposed to be Sirvydas' native place is presently devoid of the žadininkai feature. The aforementioned villages belong to the territory of the present Anykštėnai subdialect, which is distinguished by the rotininkai feature (*rò.tai* instead of *rá.tai*). Yet this feature is absent in 'Punktai sakymų'. It is possible that at least the outskirts of the Anykštėnai subdialect had no rotininkai feature during the lifetime of Sirvydas. Out of all the contemporary East Aukštaitish dialects, the Širvintiškiai subdialect is the closest to the one used in the writings by Sirvydas (both the language varieties are characterised by the presence of the žalininkai feature, the absence of the rotininkai feature and the distinction of the short vowels *a*, *e*, *i*, *u* in word endings). There are two substantial features typical of the phonetics used by Sirvydas as opposed to the contemporary Širvintiškiai subdialect: 1. Presence of the žadininkai feature. The contemporary subdialect of Širvintiškiai has no žadininkai feature (the pronunciation is *žō·dis*, and not *žā·dis*), but there are numerous cases of the occurrence of this feature in Ukmergė court witness books of 1669. 2. Retention of non-monophthongised diphthongs *uo*, *ie* in unstressed positions. Sirvydas' language peculiarities give us a clue that in the 17th century both the Širvintiškiai and Anykštėnai subdialects might still have had the žadininkai feature, and there was still no monophthongisation of unstressed diphthongs *uo* and *ie* in either of them.

The contemporary Uteniškiai subdialect is supposed to have lost of the žadininkai feature, but recent audio recordings still indicate cases of its occurrence in the surroundings of Užpaliai, Duokiškis and other villages. It is still easy to find speakers of the Anykštėnai and Vilniškiai subdialects who have this feature.

A comparison of facts allows one to conclude that speakers of the Uteniškiai and Vilniškiai subdialects have lengthened the short vowels *a* and *e* and made them half-long (*tæ.pα* 'smears', *lá.šɔ* 'drips'), while the Širvintiškiai and Panevėžiškiai subdialect speakers have lengthened them to the long vowels (*tæ.pα*, *lá.šɔ*). Uteniškiai and Vilniškiai subdialect speakers retained the žadininkai feature for a very long period, some of them up to the present. Making *a* and *e* long vowels would have resulted in the dephonologisation of *ā*, *ē* and *a*, *e*; i. e., the word *rodo* 'shows' would have totally coincided with the word *rado* 'found' (both of which would then be **rá·da.*), while *mėto* 'throws' would coincide completely with *meto* 'season's' (**mǎ·ta.*). The Širvintiškiai and Panevėžiškiai subdialects lost the žadininkai feature much earlier (**ā > o*, **ē > è*). Thus, there was no danger of dephonologisation of the above-mentioned vowels.

LITERATŪRA

Garbe R., Szyrwid's, 1884, Punkty Kazań (Punktay Sakimu) vom Jahre 1629, Göttingen.

Jablonskis K., 1937, Kelios XVII amžiaus lietuviškos priesaikos ir kitos lietuvių kalbos liekanos Didžiosios Lietuvos Kunigaikštystės aktuose, – Archivum Philologicum, VI, Kaunas.

LKA II – Lietuvių kalbos atlasas, II. Fonetika, Vilnius, 1982.

- Markevičienė Ž., 2001, Aukštaičių tarmių tekstai, II, Vilnius.
- Palionis J., 1979, Lietuvių literatūrinės kalbos istorija, Vilnius.
- Salys A., 1992, Lietuvių kalbos tarmės, – Raštai, IV, Roma.
- Strazdas A., 1884, Giesmes Svietiszkas ir Szventas Antana Drazdauske, Tilžė.
- Strazdas A., 1952, Raštai, Vilnius.
- Stundžia B., 2002, Tauragniškių šnektos eskizai, – Tauragnai (lokalinė monografija, spausdinama).
- Zinkevičius Z., 1966, Lietuvių dialektologija, Vilnius.
- Zinkevičius Z., 1988, Lietuvių kalbos istorija, III. Senųjų raštų kalba, Vilnius.